

Сергій Яцик

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ ВЛАСНОГО "Я": КОНСТИТУТИВНІ АСПЕКТИ

У статті осмислюються проблеми самопізнання. Аналізується спосіб подолання повсякденного сприйняття та усвідомлення унікальності власного "Я". Також представлено осмислення взаємозв'язку між проблемою екзистенціального сприйняття та граничними ситуаціями буття людини.

Ключові слова: власне "Я", самосвідомість, самопізнання.

Yatsik S. Existential perception of personal "I": determinant aspects

The article is dedicated to the problem of self-cognition. The Author analyzes the way to overcome the everyday perception and awareness of the uniqueness of personal "I". Also in this article shows the relationship between the existential problem of perception and borderline situations of human existence.

Key words: personal "I", self-consciousness, self-cognition.

Яцык С. Экзистенциальное восприятие собственного "Я": конститутивные аспекты

В статье осмысливаются проблемы самопознания. Анализируется способ преодоления повседневного восприятия и осознания уникальности собственного "Я". Также показана взаимосвязь между проблемой экзистенциального восприятия и пограничными ситуациями бытия человека.

Ключевые слова: собственное "Я", самосознание, самопознание.

Двадцять перше століття отримало у спадок від двадцятого величезний багаж невирішених проблем, які призвели до появи низки кризових явищ сучасності. У круговороті цих проблем стоїть особистість, яка перетворилася на порожню оболонку [11, с. 40], що просто функціонує за заданим суспільством алгоритмом. Останні роки показали безпорадність людини, її самотність і дискомфортний характер власного буття, підштовхнули дослідників до пошуку прихованих основ життєдіяльності людини, що занурені у повсякденне життя. Проблематика повсякденного життя людини стає об'єктом міждис-

циплінарного дослідження. Різні аспекти повсякденності цікавлять філософів, культурологів, істориків, соціологів і психологів.

Філософське осмислення суб'єкта, розуміння внутрішнього світу особистості, особливостей її персонального буття, – саме такі питання стоять сьогодні найгостріше для сучасної філософської думки. Відомо, що людина не стільки природна істота, скільки істота соціальна і духовна. Адже людина, продовжуючи свою біологічну еволюцію, переходить у стадію культурного розвитку, де виникає суперечність між біологічною і соціальною формою людського буття. Взаємини людини з природою реалізуються тільки через його соціально-культурне життя, яке можливе за умови комунікації окремого індивіда з іншими. Тому маємо певний дуалізм: з одного боку, суспільство, що впливає на людину, а з іншого – особистість із своєрідним внутрішнім світом, своєю власною життєвою позицією.

Соціум щодо окремого індивіда виступає як сукупність різноманітних програм, які дозволяють визначати сторони людської життєдіяльності. А людина як суб'єкт не пасивно приймає, а активно застосовує ці програми в реальній життєдіяльності. Активність особистості в процесі взаємодії із соціальним середовищем демонструє, що будь-яка дія людини реалізується через зовнішню конкретну діяльність і вимагає приймання певного рішення. Таким чином, відбувається побудова стратегічної програми діяльності та процес мобілізації суб'єкта на досягнення мети, що трактується нами як світоглядний вибір суб'єкта [3, с. 100].

Люди самі творять історію, але роблять це при обставинах, які обумовлені їх минулим розвитком. Найглибше уявлення про сутність людини дає конкретна історична реальність, під час якої людина розгортає своє “Я”. Однак, щоб особистість досягла такого творчого потенціалу, їй необхідно пізнати саму себе, переоцінити життєвий досвід, досягти глибокого розуміння власного “Я”.

З вищенаведеного можемо дійти висновку, що екзистенція людини як переживання власного існування у світі спирається на певну систему уявлень про навколишній світ, роль і місце свого “Я” у цьому світі. Важливим є те, як людина сприймає себе, тобто приймає своє власне “Я” з його позитивними і негативними сторонами, що актуалізуються актом рефлексії. Підтвердження цієї тези знаходимо ще у класичній філософії, яка вважала, що суб'єкт щодо себе володіє особливим “внутрішнім доступом”, який відкриває шлях до розуміння особистого “Я” [7, с. 269]. Крім того, саме індивідуальна суб'єктивна рефлексія вважалась безпомилковим знанням про людську сутність.

Проте самопізнання людини крім рефлексії, повинно приймати до уваги суспільно-історичний контекст, адже кожна індивідуальність здійснює себе відповідно до суспільства та історичних умов, в яких перебуває. Цей вид пізнання ми пропонуємо називати “екзистенціальним сприйняттям”, тобто таким, який відображає актуально наявний образ власного “Я” у конкретному соціумі.

Мета цього дослідження полягає у висвітленні якісно нового способу дослідження буття людини, що зосереджується на її внутрішньому екзистенціальному рівні існування.

Виділяючи поняття “екзистенціальне сприйняття”, ми спираємося на праці таких філософів: А. Бергсона, В. Дільтея, Г. Зіммеля, Е. Гуссерля, С. К’єркегора, Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартра, П. Тейяр де Шардена, М. Гайдеггера, М. Шелера, А. Шопенгауера, О. Шпенглера, К. Ясперса та ін. Крім того, ми зверталися до екзистенціального психоаналізу, який акумулював у собі як раціональні, так й ірраціональні методи дослідження, що, на думку Л. Бінсвангера, на більш якісному рівні здійснює аналітику першооснов людського існування [1, с. 126].

Перш за все, необхідно детально описати термін “екзистенціального сприйняття”. Поняття “екзистенціальне” ми виводимо із терміна “екзистенція”, яке вперше запропонував С. К’єркегор і яке було підтримано низкою філософських течій (феноменологія, екзистенціалізм та ін.). Цей термін походить від латинського “*exsistentia*” – існування, але існування таке, що виходить “за межі”, порушує сталість [6, с. 67]. Сьогодні екзистенціальне постулюється як центральне ядро людського “Я”, – відкрита реальність, що є динамічною, завжди знаходиться у постійному розвитку, має незавершений характер.

Своєю чергою, екзистенціальне сприйняття людини дистанціюється не лише щодо світу, а й щодо власного “Я”, свого досвіду та знання. Таке сприйняття шляхом “виходу з власного буття” дозволяє людині усвідомити власну унікальність, прийняти на себе тотальність особистої відповідальності [6, с. 261], вибудувати глибинні структури суб’єктивності, пізнати світ, інших і себе самого.

Для конструювання поняття “екзистенціального сприйняття” необхідно відмежування його від повсякденного сприйняття. Повсякденність як феномен для вивчення розглядали Е. Фуке, П. Гіро, А. Бокуе, Г. Хартман, М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, А. Людтке, А. Хеллер, Ж. Гофф, М. Ферро, Ж. Дюбі. Вагомими є результати аналізу повсякденності, що були розпочаті М. Вебером, Е. Гуссерлем та М. Гайдеггером. Серед сучасних дослідників слід відмітити

праці А. Гуревича, О. Золотухіної-Аболіної, Л. Іоніна, І. Карпенко, І. Касавіна, С. Клімової, Г. Кнабе, Н. Козлової, Ю. Лотмана, Б. Маркова, Л. Насонової, Б. Пукшанського, Р. Тульчинського, В. Федотової, Н. Хамітова та ін.

Аналіз першоджерел дозволяє констатувати, що вітчизняна і зарубіжна філософська думка має значний досвід дослідження повсякденності, але єдиної концептуальної основи на сьогодні так і не вироблено.

Повсякденне сприйняття характерне для переважної більшості людей, воно є результатом конкретного соціального середовища, в якому перебуває “Я” протягом дитячих та юнацьких років. Саме в цей час визначається світосприйняття людини, будується картина його життєвого світу, що в подальшому перетворюється на певний шаблон, який шляхом багаторазового використання призводить до автоматизованого, механічного сприйняття дійсності.

Повсякденність розглядається нами не як негативне явище, а як об’єктивно існуюча реальність, яка сприймається людиною як “тут-і-зараз-буття”. Більшість дослідників (П. Бергер, Н. Еліас, Т. Лукман, А. Хелер) визначають буденність як невіддільну структуру суспільства, яка ніколи не була автономною. Повсякденне сприйняття існує лише у конкретно-історичному вимірі, але залишається динамічним, рухливим та чутливим до змін.

Повсякденне життя є реальністю, яка інтерпретується людьми і має для них суб’єктивну значущість, вони сприймають цю реальність як істинну – таку, яка ґрунтується на здоровому глузді. Здоровий глузд – це ядро, на якому поєднується об’єктивне та суб’єктивне у суспільстві [4, с. 129]. Фактично – це суспільний досвід, який залишається спільним для всіх членів соціуму.

Здоровий глузд є визначальним для конституювання та функціонування буденного сприйняття, яке являє собою сукупність соціальних стереотипів свого часу. Пересічна людина, таким чином, здобуває повсякденне світосприйняття, що характеризується некритичністю мислення, позбавленим творчості [14, с. 24]. Проте таке “Я” має достатньою для того, щоб розуміти інших і бути зрозумілим у соціумі.

Головною відмінністю між екзистенціальним і повсякденним сприйняттям є несамостійність світобачення останнього. Модель сприйняття світу і себе в ньому є загальною для багатьох членів суспільства та ґрунтується на певному знанні. Повсякденне знання – це знання, яке людина розділяє з іншими людьми в звичній самоочевидній буденності власного життя. Тому особистість як носій повсякденного буття залежить не від власного “Я”, а від соціуму, маси людей та

системи світобачення, яка домінує в цьому суспільстві. Людина, що прагне не відрізнятись від інших членів соціуму, змушена діяти одноманітно та стандартно. Така діяльність призводить до того, що індивід стає сукупністю звичок. Звичка не потребує пошуку “нового”, оскільки вона довела свою ефективність у стандартних ситуаціях. Отже, індивід у повсякденному житті керується здоровим глуздом, відтворює засвоєнні звички, що призводить до розчинення “Я” у соціумі.

М. Гайдеггер вважає, що на повсякденне буття найбільше впливають пересуди, цікавість та двозначність.

Пересуди являють собою механізм комунікації, в якому конституюється спосіб розуміння і тлумачення повсякденної присутності. Цей спосіб описування ситуацій, явищ, подій є загальнозрозумілим, загальноприйнятним і виробленим протягом тривалої еволюції суспільної думки. Пересуди дають можливість зрозуміти суть будь-якої проблеми без попереднього заглиблення в її особливості – це усереднена зрозумілість.

Пересуди позбавляють потреби справжнього сприйняття, дають можливість “пливти за течією”, комфортно сприймати своє “Я”. У свій час софісти зауважили, що людина у повсякденні керується тим, що корисно та приємно, не задумуючись над питаннями добра, істини та справедливості.

М. Гайдеггер вважає, що пересуди оголюють людську ментальність, суспільні настанови та звички свідомості, дозволяючи наблизитись до розуміння соціальної поведінки людей. Крім того, філософ впевнений, що пересуди створюють специфічні екзистенціальні умови буття, в яких відбувається формування індивідуальної свідомості. Адже особистість за певних умов створює власне “Я” у “бутті-одина-з-одним” крізь призму “говоріння-одина-з-одним” та заклопотаність тим, що проговорюється [13, с. 83].

Ще однією визначальною рисою людини у повсякденному сприйнятті є цікавість. М. Гайдеггер інтерпретує цей феномен у принциповій екзистенціально-онтологічній інтенціональності, в орієнтації на пізнання, яке розуміється як “бажання бачити”. Цікавість – це інтерес людини до споглядання того, як виглядає “буття-в-світі”, що має на меті не спробу розуміння побаченого, а лише бачення як таке. Під час цього процесу здійснюється позбавлення від самого себе як суб’єкта, розчинення у повсякденному. Пересуди спрямовують цікавість у потрібне русло, вони вказують, що має побачити і прочитати людина. Таким чином, виникає “всюди-і-ніде-буття” [13, с. 85], у якому немає місця для “Я”.

Поєднання пересудів з цікавістю у повсякденному бутті призводить до появи нового модусу – двозначності. Двозначність дозволяє маніпулювати сприйняттям, підносячи цікавості те, чого вона шукає, а пересудам – видимість, ніби в них все вирішується. Таким чином, “Я” опиняється у коловороті повсякденного, розімкненому бутті-в-світі, яке М. Гайдеггер назвав “падіння присутності” [13, с. 87]. Людина, поринаючи у буденне, відмовляється від здатності-бути-самістю та розчиняється у бутті-один-з-одним.

Екзистенціальне сприйняття не вкладається у категорії повсякденного здорового глузду, інакше сприймає світ і людину, відкидаючи пересуди, цікавість та двозначність.

Розвитку повсякденного сприйняття сприяє техногенна цивілізація, глобальна інформатизація суспільства, розвиток комунікативних технологій. Сприймаючи світ екзистенціально суб’єкт стає активним, діяльним, здатним змінювати навколишній світ і себе в ньому.

Окремо слід відмітити, що повсякденне сприйняття не формується суспільством чи певною групою осіб, воно лише шліфується масою людей [14, с. 24]. Принципи та категорії буденного світобачення у соціальне середовище приходять зі сфер релігії чи ідеології, а вони завжди персоналізовані, особистісні. У цьому процесі криється небезпека маніпуляції суспільною думкою, яка може призвести до негативних наслідків глобального масштабу.

Досліджуючи внутрішній світ людини, ми стикаємося із певною пізнавальною проблемою: екзистенціальне сприйняття дано людині двояко: не тільки об’єктивно (як будь-який об’єкт зовнішнього світу), але і певною мірою суб’єктивно, адже екзистенціальне як предмет наукового розгляду, – це для дослідника буття не лише зовнішнє (буття інших людей), а й власне, буття персональне, яке дано внутрішнім чином (як сукупність самовідчуття, самопереживання), що групуються для людини в окрему цілісність, ущільнюються, виступають особливим, хоча і специфічним предметом.

Таким чином, аналізована реальність не може виступати як предмет чисто зовнішнього дослідження, – екзистенціальне сприйняття завжди має певний суб’єктивний відбиток. У дослідженні цього сприйняття, наше завдання полягає в тому, щоб розірвати взаємозалежність об’єкта і суб’єкта, який спонукає дослідника діяти традиційним чином (брати предмет аналізу як чисто зовнішній, цілком завершений, готовий предмет). Зміна традиційного методу у дослідженні діяльно-практичного буття людини дозволяє пізнати власне “Я”, кон-

кретизувати, розпізнати об’єктивні та суб’єктивні прояви особистості як певної неподільної сутності.

Класичне наукове пізнання вимагало залишатись вільним від суб’єктивності, наукові істини вважалися вічними, такими, що існують поза часом та людиною. Наука виробила власну систему, позбавлену людської індивідуальності.

Ще одна відмінність між науковим і екзистенціальним сприйняттям проявляється у не статичності об’єкта дослідження, адже персональне буття “Я” завжди перебуває у постійному розвитку, саморусі. Саме тому дослідник повинен бути причасним до цього саморуху, розуміти зовнішні зміни об’єкта внутрішньо, співпереживати.

Г. В. Ф. Гегель, створюючи теорію пізнання, зазначав, що головне завдання дослідника полягає в тому, щоб відобразити істинне не лише як субстанцію, але й рівним чином і як суб’єкт [2, с. 10]. Таким чином, аналізоване поняття (об’єкт) залежить від суб’єкта дослідження, можливостей його пізнавального апарату та досвіду.

До початку ХХІ століття людське пізнання продовжувало рухатися шляхом раціональності і прийшло до абсурду [5, с. 4]. На цьому етапі для людини знання втрачає цінність. Як зауважує П. Саух, людське суспільство ще ніколи не володіло таким величезним обсягом інформації, та водночас ніколи не було так далеко від глибин розуміння власної сутності [10, с. 27].

Тому екзистенціальне сприйняття власного “Я” повинно ґрунтуватися на загальнолюдських засадах, які виходять за вузькі рамки раціональної науки. Людина із розвинутим екзистенціальним сприйняттям може реально і об’єктивно переоцінити свої вчинки, що дозволяє сприймає себе як особистість відповідальну, з високим рівнем самоповаги.

Окремої уваги потребує факт актуалізації екзистенціального сприйняття власного “Я”, який виникає у граничних ситуаціях (нім. *die Grenzsituation*) буття людини. Поняття “гранична ситуація” було введено К. Ясперсом на позначення обставин, які ставлять людину на межу між буттям та небуттям [16, с. 76]. До граничних ситуацій належить провини, страждання, страх, смерть та інші.

Терміни “ситуація” і “гранична ситуація” К. Ясперс детально описує і розмежовує: ситуація – це стан речей щодо один до одного, що дає наочне уявлення про їх просторово-топографічне розташування. Керуючись цим просторово-перспективним уявленням, ситуація постає як дійсність для суб’єкта, для якого вона цікава як існування (тут-буття). У ситуації з’являються інші суб’єкти із власними інтересами,

потребами, що існують у конкретний момент у вигляді комбінацій та випадків. Отже, ситуація – це дійсність, пов’язана з розумом і відчуттями, яка не постає як окремо фізична чи психічна, а як конкретна ситуація, що поєднує в собі обидві ці ознаки [16, с. 467]. Такі ситуації є повсякденними, загальними, історично визначеними, типовими. Вони можуть з’являтися, існувати, змінюватися та зникати. Людина сама ціленаправлено може створювати ситуації у технічній, економічній, політичній чи іншій сфері.

Граничні ситуації, на відміну від звичайних, не змінюються, вони немов стіна, на яку людина наштовхується і об яку розбивається [15, с. 469] людське Его. Ми не здатні змінити їх, але можемо внести в них певну ясність.

Гранична ситуація взагалі не є ситуацією для свідомості, оскільки свідомість цілеспрямовано сприймає її лише об’єктивно або лише уникає, ігнорує і забуває. У повсякденному бутті людина залишається у певних рамках і не здатна наблизитися до розуміння граничної ситуації. К. Ясперс вважає, що гранична ситуація належить до сфери екзистенції, а ситуація іманентно до буденної свідомості.

Потрапивши в граничну ситуацію, людина, згідно з поглядами К. Ясперса, звільняється від всіх зовнішніх умовностей, загальноприйнятих поглядів та норм, що раніше її сковували. Такі ситуації дозволяють особистості перейти від “примарного буття” до справжнього, виривають її з оков буденної свідомості, чого не в змозі зробити теоретичне, наукове мислення. Світогляд, цінності, цілі, – все, чим раніше жила людина, постає перед нею як ілюзорне буття, як світ фікцій.

Граничні ситуації неможливо раціонально зрозуміти як чисто зовнішні, їх потрібно пережити і відчувати внутрішньо. Саме у таких ситуаціях загострюється потреба в екзистенціальному сприйнятті власного “Я”, потреба вийти за межі повсякденного буття, зрозуміти себе, наповнити своє життя справжнім змістом. Екзистенціальне сприйняття як філософське мислення створює простір, в якому екзистенція може виразити свою рішучість. Завдяки такому пізнанню суб’єкт отримує особистісну усвідомленість і самовпевненість буття.

Сучасність розширила горизонти бачення людиною світу і себе в ньому, змінивши колишній простір його функціонування. Сучасна особистість, зокрема, може отримати інформацію практично з будь-якої частини земної кулі, реально спілкуватися та вступати в діалог із людьми різних континентів, різних культур і культурно-історичних рівнів [8, с. 21]. Докорінно змінився простір та час існування людської суб’єктивності, а разом з тим і сприйняття суб’єктом світу та

власного “Я”. Природно, що людина у такій ситуації не може не змінитися і не зайняти нову позицію як суб’єкт дії на глибинному психологічному рівні, виробляючи нові відносини до дійсності, нові види дії та поведінки.

Екзистенціальне сприйняття власного “Я” – це відображення суб’єкта активної дії у конкретному просторово-часовому континумі, з урахуванням тої екзистенційної ситуації, в якій знаходиться людина. Ця проблема дослідження ускладнюється тим, що кожна особистість розуміє власне “Я” по-своєму, тобто має індивідуальний алгоритм сприйняття власного “Я”.

При екзистенціальному сприйнятті необхідним об’єктом пізнання для людини стає її власне “Я”, тобто справжня сутність персонального буття як особистості. Якщо постає потреба розуміння власного “Я”, то індивід повинен знайти диференційовані прийоми і засоби особистого пізнання проявів цієї реальності, а також оволодіти розвинутою здатністю правдиво та об’єктивно оцінювати результати самопізнання.

Водночас, самопізнання – це своєрідний алгоритм пізнання, за допомогою якого людина пронизує всі рівні буття і переходить межі своєї власної сфери буття, свого “Я”. Екзистенціальне сприйняття виражає характер відношень людини до світу, що реалізується через потребу самовизначення особистості у бутті. Спосіб самовизначення особистості завжди являє собою унікальний, індивідуальний та неповторний стиль сприйняття особистістю свого власного “Я”. Однак, як стверджує П. Фрейд, для адекватного сприйняття факту існування самого себе, пізнавальний акт повинен включати і сприйняття пов’язаності власного “Я” із “Іншими” [12, с. 113]. Лише таким чином утворюється єдине ціле сприйняття. Отже, форма сприйняття власного “Я” завжди обумовлена конкретною культурною реальністю, в якій перебуває суб’єкт як носій предметно-практичної діяльності та пізнання.

Отже, екзистенціальне сприйняття власного “Я” особистості – це складний процес перцепції, за допомогою якого людина усвідомлює власну суб’єктивність, презентує її у соціумі, виривається із вузьких рамок повсякденності та створює проект власного саморозвитку.

Література:

1. Бисвангер Л. Бытие-в-мире. Критическое введение в экзистенциальный психоанализ / Людвиг Бисвангер. – М. : “Рефл-бук”; К. : “Ваклер”, 1999. – 336 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. / Георг Вильгельм Фридрих

- Гегель // Гегель Г. В. Ф. Сочинения в 4 томах. – М., 1959. – Т. 4. – С. 2–34.
3. Жизненный путь личности : Вопросы теории и методологии. Социально-философское исследование / [отв. ред. Л. В. Сохань]. – К. : Наук. думка, 1987. – 279 с.
4. Карівець І. Здоровий глузд як чинник оповсякденення / Ігор Карівець // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Духовність. Культура. Людина.” Львів, 15-16 квітня, 2010 р. – Львів : Львівський національний університет імені І. Франка, 2010. – С. 128–130.
5. Кутырев В. Культура и технология : апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования) / Владимир Кутырев. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 239 с.
6. Кьеркегор С. Страх и трепет / Серен Кьеркегор. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
7. Лекторский В. Субъект, объект, познание / Владислав Лекторский. – М. : Наука, 1980. – 360 с.
8. Сайко Э. Субъект : созидатель и носитель социального / Эди Сайко. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО “МОДЭК”, 2006. – 424 с.
9. Сартр Ж. П. Бытие и ничто : Опыт феноменологической онтологии / Жан-Поль Сартр ; [пер. с фр. В. И. Колядко]. – М. : Республика, 2000. – 639 с.
10. Саух П. XX століття. Підсумки / Петро Саух. – Вид. 2-ге, доповн. і переробл. – К. : “МП Леся”, 2009. – 284 с.
11. Степаненко І. Духовна і життєва компетентність / Ірина Степаненко // Філософська думка. – 2005. – № 6. – С. 40–55.
12. Фрейд П. Формування критичної свідомості / Пауло Фрейд ; [пер. з англ. О. Дем’янчук]. – К. : Юніверс, 2003. – 176 с.
13. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Мартин Хайдеггер ; [сост., пер. с нем. и комм. В. В. Библихина]. – СПб. : Наука, 2007. – 620 с.
14. Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ / Хамітов Н., Крилова С. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. – 264 с.
15. Ясперс К. Общая психопатология / Карл Ясперс ; [пер. с нем. В. Войцех, В. Краснов]. – М. : Практика, 1997. – 1056 с.
16. Jaspers K. Philosophie / Karl Jaspers. – Berlin : Grenzsituationen; Siebentes Kapitel, 1948. – P. 467–512.

***Рецензент:** доктор філософських наук, професор кафедри філософії ЖДУ ім. І. Франка А. А. Герасимчук*